

علل سقوط دولت حفصیان (۹۴۱-۶۳۵/۱۵۷۴-۱۲۲۹)

محمد رضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

چکیده

افریقیه محل ظهور و سقوط سلسله معمر حفصیان در کره زمین دارای اهمیت ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی بوده است. و گردش قدرت در آن با ظهور و سقوط های تاریخ ساز همراه است. دوره باستان محل گردش قدرت روم و ایران بود و در قرون وسطی محل رفت و آمد چند دولت اسلامی از جمله پیدایش و فروپاشی دولت حفصیان است که از جهات مختلف حایز اهمیت است و هنوز در دوره مدرن محل نزاع امپراطوری ها و اکنون ابرقدرت ها است. نام این منطقه با دولت حفصیان خاکریز کلیدی مدیترانه غربی برای قدرت اسلامی گره خورده است زیرا آخرین مرحله تمدن اسلامی را رقم زد. فرضیه اصلی پژوهش این است که علل اصلی انهیار دولت دیرپای حفصی، جنگ قدرت هایی است که بدنبال تاسیس امپراطوری بودند در کنار فقدان زمینه استحکام مردمی است. سایر عوامل فرعی فروپاشی در مجموعه ای از علل داخلی و اسباب بیرونی مرتب شده است. براین تدوینی مجموعه این علل در کنار هم زمینه های سقوط حفصیان را فراهم ساختند. علل بیرونی به خلا قدرت در مدیترانه غربی و از دست رفتن تنگه استراتژیک طارق به فروپاشی دولت بنی مرین در مغرب و بنی احمر اندلس در دو سوی تنگه جبل الطارق باز می گردد و مسلمانان با انهیار قدرت بنی نصر و بنی مرین در ۸۶۹هـ و در ۸۹۸هـ قدرت نفوذ بر تنگه را از دست دادند. دلیل بیرونی دیگر آغاز و شدت گرفتن رقابت دولت عثمانی و دولت های اروپایی در مدیترانه غربی است. دولت عثمانی که می خواست بر مدیترانه شرقی و غربی مسلط شود برای حفظ منافع خود در مدیترانه به ایجاد پایگاه دریایی در سواحل افریقیه روی آورد و بنادر مهم آن مانند قسطنطنیه را در ۸۵۷هـ و الجزائر را در ۹۲۰هـ را اغا ز کرد. بدنبال فروپاشی نهایی اندلس سه امپراطوری بزرگ پرتغال، اسپانیا و خلافت عثمانی شکل گرفت که به رقابت با امپراطوری عثمانی در مدیترانه پرداختند. نصاری تحركات زیادی در سواحل مدیترانه غربی آغاز کردند و طرابلس و بجایه را در ۹۱۴ و ۹۱۵ هجری اشغال کردند. رقابت ترکها و نصاری برای تصرف شهرهای ساحلی شدت گرفت پیدایش حاکمیت جدیدی در نقشه جهان با کشف قاره آمریکا در آغاز قرن دهم رقم خورد و باعث تغییر اساسی در نقشه سیاسی منطقه مدیترانه غربی شد و شرایط جدید سیاسی در برابر دولت حفصیان قرار داد. از جمله علل داخلی تزلزل در حاکمیت داخلی دولت حفصیان وضعف سلاطین است که تا زمان نخستین اشغال تونس توسط سردار عثمانی خیرالدین بار باروسا چهار سلطان حفصی از ۸۹۳هـ تا ۹۴۱هـ حکومت کردند. از جمله علل داخلی که همه مدیترانه بویژه افریقیه را در گیر کرد بیماریهای فراگیر است. دوران حکومت آخرین دوره و سده حکومت حفصیان با طاعون های فراگیر در حد فاصل سال های ۸۲۷هـ تا ۹۰۰هـ و موجی از مرگ و میر و قحط و غلای عام همراه بود و دولت حفصی را زمین گیر کرد. سلطان عثمان حفصی در سال ۹۰۰هـ در اثر طاعون درگذشت. یکی از علل مهم داخلی عامل انارشی عرب است که پس از حکومت عثمان حفصی شدت گرفت و جانشین او، ابوعبدالله حسن بن محمد، در ۹۳۲هـ با شورش فراگیر اعراب مواجه شد شدت آزار اعراب به ویژه در اواخر دوره حفصی به حدی است که برخی از متون از آنها به عقب تعبیر کرده اند. از جمله علل اقتصادی دخالت دولت حفصیان در تجارت داخلی و خارجی ومالیات های کمر شکن است و علت اداری سقوط انتخاب دوپایتخت و استقلال طلبی برخی نقاط مانند جریه که همگی باهم اختلاف داشتند و تصفیه خونین تشیع در آغاز خلافت حفصیان است که فتنه ها به دنبال داشت. در این ایام خلافت حفصی در گردابی از فتنه های داخلی و تهاجم خارجی دول اروپائی و دزدان دریائی وابسته به آنها گرفتار آمده بود. خاصه آنکه دعوت حسن از نصاری موجی از اختلاف بین بزرگان حفصی و مردم که با حمایت رهبران صوفی، پرچم جنگ و مقاومت در برابر نصاری را برافراشته بودند، پدید آورد. از سوی دیگر، احمد پسر حسن والی عتاب نیز، به دلیل مخالفت با عملکرد پدرش در همکاری با نصاری، تونس را اشغال کرد و حسن را دستگیر و به خواسته گروه زیادی از مردم که خواستار اعدام او بودند، گردن نهاد. تمایل به نصاری و دور شدن از عقاید موحیدین و طمع مسیحیان به تنصیر دولت حفصیان از زمینه های سقوط است. به طور اجمالی خیانت نیروی مغربی که به اندازه توطئه نصاری و یهود بود را نباید در سقوط حفصیان نادیده گرفت. احمد از شورش اعراب که همچنان به غارت و تباهی مشغول بودند، رنج می برد و با خزانه خالی کاری از دست او ساخته نبود. پس با فتوای جهاد علمای دینی بر علیه اعراب، سپاه خاصی به نام زمزمیه جهت سرکوب آنها تشکیل داد. سرانجام خلا قدرت در تونس موجبات اقدامات دولت اسانیا خلافت عثمانی برای تصرف تونس شد. پژوهش حاضر تحریر مجدد تحقیقات مولف در مورد دولت حفصیان و علل فروپاشی آن ها است. ضربه نهایی که به تونس وارد شد از سوی دو امپراطوری بود که مردم و بزرگان با اختلاف باهم چشم همکاری از هریک از آن ها داشتند اما آن دو به تناوب تونس را کوبیدند و چنان ضعیف شد که در دامن عثمانی سقوط کرد.

واژه های کلیدی: حفصیان، علل بیرونی و درونی سقوط، اعراب، عثمانی، صلیبی اروپا، جبل الطارق، زمزمیه، خیانت یهود

۱-مقدمه تاریخی و جغرافیایی وزمینه ای :

۱-۱-زمینه تاریخی

دولت حفصیان ریشه در مطامع امپراطوری موحدان در افریقه دارد . خاندان بنی حفص ریشه مخالفان موحدان در افریقه را که از سوی خلافت عباسی و دولت تسنن ایوبی مصر حمایت می شدند را در افریقه کردند و پرچم موحدین در افریقه را برافراشتند. بنی غانیه اذنا ب ملثمین بودند که پس از فروپاشی مرابطین بدست دولت متشیع موحدین با حمایت خارجی اوضاع را در افریقه نابسامان ساختند و تا اواخر دولت موحدین حاکمیت آنها در افریقه را مختل کردند . خاندان بنی حفص که در تشکیلات عالی موحدین در مرتبه اشیخ موحدین بودند افریقه را بدست گرفتند و تا پایان موحدین آن را در اختیار داشتند و با سقوط موحدان در آن جا اعلام استقلال کردند .مolf در کتب دولت حفصیان و در مقاله تحولات عصر مرابطین ۱۳۸۱ و در تاریخ تحلیلی مغرب ۱۳۸۹ به طور مفصل به این خدمت سیاسی نظامی خاندان حفصی و پاداش قدرت پرداخته است .

۱-۱-۱- محدوده حکومت حفصیان:

این دولت ابتدا برهمه امپراطوری موحدان سلطه داشت و لذا پایتخت خود را به تونس منتقل نمود . چون بنیانگزارشان از طبقه عالی رتبه تشکیلات اداری موحدان بود و اندکی پس از این که همه اندلس بخش اسلامی آن و مصر ممالیک و مکه و بغداد به جز ایران شیعه ایلخانی با آن ها بیعت کردند و این قدرت در حدی بود که با سقوط خلافت سنتی در بغداد یک سال تونس در آغاز خلافت حفصیان مرکز خلافت در جهان اسلام بود . اما حکومت آنها وقتی تقسیم میراث موحدان در مغرب و اندلس به چهار قسمت شد محدوده حفصیان بخشی بزرگ از افریقه گردید از بخشی از الجزایر در مغرب اوسط و همه مغرب ادنی تا جربه و جزایر قرقرنه در اختیار حفصیان قرار گرفت .

۱-۱-۲- پراکندگی دولت حفصیان: دولت شبه فدرال با سه پایتخت

دولت حفصیان قدرت را در شهرها به صورت شبه فدرالی بین شاهزادگان و اولاد و شیوخ موحدین و اندلسی های موحدین که به تونس و بجایه و قسنطینه و قفصه و بلاد زاب و جریب هجرت کردند تقسیم شد . که در محدوده حفصیان لانه کردند تقسیم کرد . قدرت دولت حفصی بین نژاد عرب بربر و شیوخ محلی و اعراب بنی سلیم و بنی ریاح و زغبه و بنومکی و مهاجران اندلسی و شیوخ و اولاد موحدین به صورت مناطق مسکونی آن ها تقسیم شد . و دولت حاکم در تونس هیچگاه نتوانست همه را متحد کند و به جز در عصر سلاطین یزرگ مانند ابوالعباس حفصی که افریقه با همه سکان مختلف آن متحد شد در همه چهارصد سال حکومت حفصیان دولت نیروهای متفرق و متخاصم بود که مجبور بودند باهم بسازند ولی اکثر اوقات با نصاری و یا مصر برعلیه رقیب داخلی یا دولت مرکزی متحد می شدند و سه پایتخت داشت . قدرت عمده اداری و سیاسی عالی و روابط خارجی و قضایی را تونس داشت . تونس که پایتخت رسمی حفصیان بود وان ها آن را تاسیس کردند . قیروان پایتخت سنتی افریقه از ورود اسلام بود که شان سیاسی فرهنگی خود در خدمت به تسنن را در سراسر حکومت حفصیان حفظ کرد و سرانجام بجایه پایتخت فرهنگی حفصیان محل اسکان شیوخ موحدین و عناصر متشیع بود . با این وصف افریقه در بهترین حالت شبه فتودالی اداره میشد . مolf در کتاب دولت حفصیان به این مطلب پرداخته است .

۳-۱-۱- کارکرد تاریخ در افریقه:

عمل تاریخ در افریقه مشهود است زیرا پیش از اسلام سنگر کلیدی سیاسی اقتصادی روم بود و پس از فتح اسلامی در قرون وسطی میانه محل قدرت نمایی خوارج و تسنن و تشیع و امویان و عباسیان و خلافت فاطمیان و خوارج شد. از شگفتی های افریقه طلوع دولت شیعه فاطمیان در آن جا و سقوط قریب الوقوع آن ها پس از هشتاد سال است. نزاع مرابطین و موحدین ظهور مجدد دولت تسنن و تشیع است و به قدرت رسیدن حفصیان که کارگزاران مؤسس آن در حال کشمکش سیاسی برای بنیاد شیعی یا اموی آن بودند با حمایت مصر ممالیک دولت حفصیان را باوجود ریشه های تشیع موحدین به سوی سنت سلف بردند و تشیع را از صحنه قدرت آن حذف کردند.

۲- علل عمومی سقوط دولت ها: مرور مقاله علل سقوط اندلس: و گسترش اسلام از افریقه تا پواتیه:

علل عمومی ظهور و سقوط دول در مقاله مولف علل واقعی سقوط اندلس (۱۳۸۴) آمده است. این علل به سرنوشت محتوم تغییر در وضع قدرت سیاسی را تابع تغییر در سرشت فرهنگی ملل دانسته است و بر این آموزه قرانی تأکید ورزیده است که خداوند سرنوشت هیچ قومی را تغییر نمی دهد مگر براساس تغییری که آن ها در درون خود ایجاد کنند و تغییر امری تابع گزینش ملل است. مردم بربر افریقه به روم و ستم آن پشت کردند و به استقبال اسلام شتافتند و پیشرفت اسلام از افریقه تا پواتیه صدر صد مرهون قوم بربر و خدمات نظامی و فرهنگی آنها است زیرا آنها پیش از اسلام مترصد تسلط بر روم و فتح پایگاه آن ها در اندلس بوده اند. و پیشگویی روایات اسلامی هم حمایت قومی بربر در پیشرفت اسلام است. از جمله علل عمومی عمل کرد فساد اخلاقی و اقتصادی و سیاسی و اداری و تشاحن داخلی ساکنان و قدرت طلبی حکام قرار گرفتن در مقام "فرهین" در تباهی دول و سقوط آن ها است و این علل در عصر دولت حفصیان به عنوان زمینه های عمومی فساد و سقوط عمل کرده است و عمر دول که حفصیان از دول معمر تاریخ بودند نیز در چهارچوب نظریه ابن خلدون در مورد حفصیان کارکرد حد اکثری دارد. در کتاب تاریخ تشیع در اندلس ود ولت حفصیان به مطلب یادشده پرداخته است.

۳-۲- علل خاص سقوط دولت حفصیان:

۳-۱-۱- غلل بیرونی سقوط حفصیان:

۱-۱-۱- خلا قدرت در مدیترانه غربی با سقوط دولت تشیع موحدین

مدیترانه غربی با ظهور دولت موحدین و امپراطوری صد ساله آن ها به توازن و تعادل استراتژیکی در قدرت رسیده بود. امپراطوری وسیع موحدین با در اختیار داشتن تقریباً همه اندلس و بخش اعظم مغرب به جز اندکی از افریقه بر سراسر مدیترانه غربی حاکم بود و سکه طلای آن ها ارز رایج در کل مدیترانه بود این همه اقتدار سیاسی - اقتصادی مدیترانه را مانند عصر فاطمیان دریای اسلامی ساخت. حتی شورش های مکرر بنی غانیه اذناب باقیمانده مرابطین هم نتوانست خللی در قدرت موحدین در مدیترانه ایجاد کند. و موحدین با سلسله ایوبی مصر در مدیترانه شرقی تعامل بود و قدرت در مدیترانه در کنترل موحدین بود و هیچ قدرتی توان دخالت در امر مدیترانه را نداشت. سقوط موحدین خلا بسیار بزرگ قدرت سیاسی - نظامی اقتصادی اسلامی در مدیترانه غربی است که جبران نشد و دول جدید که هشت دولت بودند مدیترانه غربی صحنه رقابت ساختند و به تدریج برخی دول در صحنه قدرت بیشتری بدست آوردند و توازن قوا در عصر موحدین در هم ریخت و مدیترانه صحنه تجاوز روز افزون جنگ های صلیبی غرب مسیحی به سوی شرق شد که هم زمان با امپراطوری موحدین در غرب اسلامی و دولت ایوبی در مصر برای غرب مسیحی به ثمر نشست و چند دولت لاتینی در سرزمین های مقدس تاسیس کردند. با این وضع مدیترانه همواره

متزلزل شد و دول جانشین موحدین که دول ساحلی بودند همواره در معرض تهاجم و تهدید نیروهای دزد دریایی و دول غرب مسیحی صلیبی و قدرت های شرق مدیترانه مانند عثمانی بودند و این امر که تاسقوط حفصیان طول کشید از عوامل اصلی سقوط بود و ضربه نهایی سقوط را حفصیان در سواحل تونس پایتخت ساحلی خود از اسپانیا و عثمانی دریافت کردند و فروپاشیدند. مولف در ترجمه و تحقیق کتاب المعجب فی تلخیص اخبار المغرب، که محققان اروپایی آن را با نام امپراطوری موحدان به انگلیسی ترجمه کرده اند، به ناپایداری تشیع در مغرب و اندلس و علل سقوط موحدان اشاره کرده است و در کتاب تاریخ تحلیلی مغرب به طور مبسوط تحلیل و تبیین نموده است. و بر اهمیت وزنه قدرت موحدین در حفظ قدرت اسلام در جنوب اروپا تاکید کرده است. و در کتاب گردش قنر در اندلس و کتاب علل سقوط و مقاله تحولات فلسفی و کلامی موحدان (۱۳۸۳) چگونگی شکل گیری ملوک الطوایف سوم که کمر موحدان را شکست آورده است.

ب- از دست رفتن تنگه استراتژیک جبل الطارق

تنگه جبل الطارق از سنگرهای کلیدی جهان است و مسلمانان تا آن را داشتند مغرب و اندلس راهم داشتند و مصر و شام هم در امان بود با شروع صلیبی در اندلس و از دست رفتن آن جا اندلس به طور کامل سسقوط کرد لحظات تاریخی تاریخ مغرب و اندلس است فتح اندلس با فتح تنگه بوسيله طریف و طارق آغاز شد و فاطمیان چند بار برای تصرف آن هجوم بردند اما با شکست سختی امویان ناوگان آنها را درهم شکستند. و امویان چون تنگه را از دست دادند دولت دویست ساله خود را در برابر بنی حمود که بر تنگه مسلط شدند از دست داد و مرابطین با استقرار در جزیره الخضرا و سلطه بر تنگه ملوک الطوایف را برانداختند و بر جزیره حکومت کردند و سرانجام امپراطوری موحدین تنگه را مانند اب راه بومی صد سال با کمال قدرت در اختیار داشت و تنگه جبل الطارق در اختیار قدرت واحدی بود در عصر سقوط آنها تنگه بین قدرت اسلامی اندلسی و قدرت اسلامی مغربی تقسیم شد و نصاری و یهود در دو طرف قدرت قرار گرفتند و دو طرف اسلامی را در مقابل هم قرار دادند و سرانجام دوقدرت اسلامی حافظ تنگه از بین رفتند و تنگه از اسلامی به صلیبی تبدیل شد و نیروهای صلیبی با سقوط بنی مرین و بنی احمر آن را در اختیار گرفتند و با اعلام امپراطوری متحد پادشاهی فردیناند و ایزابلا با سقوط نهایی اندلس تنگه کاملاً در اختیار اروپا قرار گرفت و دولتک های اسلامی کوچک در اطراف تنگه مزدور دول نصاری اسپانیا و پرتغال شدند و تنها با برخی جهادهای کوچک گاهی پی گیر قدرت قدیم خود بر تنگه می شدند.

ج - فروپاشی دولت بنی مرین در مغرب در ۸۶۹: دول مسیحی شمال اندلس اراگون و قشتاله بازی

قدرت با بنی احمر و بنی مرین - نقش توطئه یهود در سقوط

فروپاشی دولت بنی مرین که مهمترین شهرها و پایتخت آن فاس و مراکش و شهرهای ساحلی طنجه و اسیلا بود با قدرت تمام از طنجه محافظت کرد و چند جنگ دریایی بزرگ در اطراف تنگه با دول تازه تاسیس مسیحی در شما اندلس انجام داد و آن ها را درهم شکست. بزرگترین آنها جنگ طریف در ۸۱۱ است که بر سلطه نظامی بنی مرین بر تنگه جبل الطارق پایان داد است. دول تازه تاسیس در شمال اندلس مهمترین محور سیاست خارجی خود را برقراری ارتباط دوجانبه اختلاف برانگیز با طرفین اسلامی حاکم بر تنگه جبل الطارق بنی احمر و بنی مرین قرار دادند. و تا حد زیادی موفق بودند و بین دول اسلامی مدیترانه غربی اختلاف انداختند. دولت بنی مرین در استفاده انبوه از نیروهای ویژه از نصاری و یهود خود را در معرض آسیب قرار داد و از همین جا هم ضربه نهایی را خورد و سقوط کرد و ترور یک عنصر کلیدی بنی مرین که جهاد در اندلس را دنبال می کرد بدست عناصر یهود نقشه های بنی مرین برای جهاد در اندلس و حفاظت از تنگه را بهم ریخت و زمینه ضعف نظامی و سیاسی آن ها را فراهم ساخت و سرانجام از عوامل سقوط شد و باعث سقوط بنی مرین شد. سقوط بنی مرین محافظان تنگه و خاکریز بلند در برابر تهاجم دول اروپایی و دول مسیحی شمال اندلس حفصیان را در مدیترانه غربی ناامن کرد و منافع آنها را از بین برد و مدیترانه محل تردد گسترده ناوگان دریایی دول مسیحی شمال اندلس شد. و حفصیان را چند قدم به سوی سقوط پیش برد و بنی مرین بدین ترتیب عامل بیرونی سقوط حفصیان شدند. سراسر دوره حاکمیت مرینی به جنگ در اندلس با نصاری و درعین حال انجام برخی معاهدات و به بازی قدرت دول مسیحی شمال اندلس اراگون و قشتاله با بنی احمر و بنی مرین و حفصیان و ایجاد اختلاف و کشمکش سیاسی بین آنها گذشت و هر سه قدرت

اسلامی را به تدریج و به ترتیب به سقوط نهایی کشاند. تاریخ تحلیلی مغرب و اندلس در فصل مستقل دول پس از سقوط موحدین مفصل به این مطلب پرداخته است.

د - فروپاشی دولت بنی احمر (۱۴۹۲-۱۲۳۲) اندلس در ۸۹۶: آخرین حکمرانان مسلمان در جنوب اندلس

در پایان دوره سوم ملوک الطوائف یکی از ملوک قدرت طلب با کمک نیروهای خارجی ابتدا بند رمالقه را گرفت و سپس در غرناطه اعلام دولت نصریان را رسمی کرد. آخرین حکمرانان مسلمان در بخش بسیار کوچکی از جنوب اندلس غرناطه گرانادا امروزی را پایتخت خود قرار دادند. این دولت دویست سال دیگر اندلس را از سقوط نهایی نجات داد و پایگاهی برای بازگشت دوباره قدرت اسلامی به اندلس بود اما این امید به مقاومت تبدیل شد و هیچگاه عملی نشد و دویست سال جنگ و مقاومت چنان آن ها را ضعیف کرد که دولت قشتاله که دائما وظیفه حمله به بنی احمر را داشت و در کار تنظیم و توطئه امر قدرت در داخله آن ها بود براحتی آن ها را کیش و مات کرند و از صحنه قدرت در اندلس خارج کرد. فروپاشی دولت بنی احمر سی سال پس از فروپاشی بنی مرین اجتناب ناپذیر بود. این دولت که آخرین خاکریز مقاومت اسلام در شبه جزیره ایبری است تقریبا صد سال در برابر تهاجم و توطئه های نظامی و شورش های داخلی و خیانت یهود و غرب و دوستان بومی نصاری و دول صلیبی و دول مسیحی شمال اندلس مقاومت کرد. در عین حال دوره ای بسیار با شکوه از تمدن اسلامی در اندلس است که احتضار اندلس را درک کرد و کلید قدرت اسلامی را به غرب مسیحی حدود ششصد سال پیش تحویل داد. فروپاشی بنی احمر ضربه نهایی بر قدرت اسلامی در مدیترانه غربی است که با سقوط نهایی اندلس همراه شد و حفصیان را بسیار به سقوط نزدیک ساخت و اراگون و قشتاله که بنی مرین و بنی احمر را ازد و طرف تنگه برداشتند براحتی سرغ بنی حفص رفتند و بزرگترین و قدرتمندترین جانشین موحدان را که چهارصد سال در مدیترانه غربی مقاومت کرده بود و امید همیشه بنی احمر بود را مورد تهاجم قرار دادند و به سقوط نزدیک ساختند بنابراین سقوط بنی احمر راه را برای سقوط حفصیان آماده کرد و هیچ نیرویی برابر امپراطوری پرتغال و اسپانیا برای هجوم به تونس نبود و تونس پس از سقوط بنی احمر از آغاز تاسیس تا سقوط بارها با اسپانیا جنگ دریایی انجام داد و سواحل آن ها همواره با هجوم و غارت دزدان دریایی وابسته به اسپانیا و پرتغال روبرو بود و متزلزل بود.

ن: پیدایش دول شمال اندلس توقف گسترش اسلام از آفریقای قشاله تا پواتیه :

گسترش اسلام در جنوب اروپا که از آفریقای قشاله شروع شد در پواتیه متوقف شد و این به دلیل تشکیل هسته های مقاومت مسیحی از دهه دوم سال دویست هجری آغاز قرن هشتم میلادی است که مسلمین در بلاط الشهداء متوقف شدند و پلایو اولین دولت مقاومت را در منطقه صخره ای در شمالی ترین نقطه ایبری با کمک اروپا تاسیس کرد. پس از این جنبش مقاومت بود که سیصد سال ادامه یافت و با ورود قشتاله دولت متجاوز قشتاله و سپس دولت اراگون در شمال اندلس استمرار یافت و دو دولت قدرتمند مسیحی در شمال اندلس شکل گرفت که نتیجه آن سقوط طلیطله قلب اندلس بوسیله قشتاله است و هیبت نظامی قشتاله بر اندلس به جایی رسید که الفونس خود را نایب پیامبر اسلام خواند و خود را پادشاه دو ملت اسلام و مسیحی خواند و باز پس گیری اندلس را هم زمان با عملیات نرم فرهنگی و سخت بسیار گسترده نظامی با تروریست پروری و شوالیه پروری ادامه داد تا جایی که هیبت او ایبری را گرفت و با کمک فرانسه و انگلیس و آلمان خیزش عظیم جنگ های استرداد اندلس را شروع کردند تحرکات اراگون و قشتاله بویژه اراگون در ارتباطات چند جانبه اختلاف برانگیز که کشمکش های سیاسی بین دول وارث موحدین یعنی بنی حفص و بنی مرین و بنی عبد الواد و بنی و طاس دامن می زد در کتاب تاریخ تحلیلی اندلس مفصل بررسی شده است اراگون با دولت مرینی علیه بنی احمر متحد شد و اراگون بارها مخفیانه و آشکار در مسایل سیاسی داخلی حفصیان و انتقال قدرت در حد کودتا ظاهر شد. دخالت های قشتاله در امور داخلی دول مغرب و اندلس به حدی است که می توان عامل بسیاری از حوادث منطقه را به آن ها و اروپایی آن ها بویژه فرانسه رهبر جنگ های صلیبی شرق رساند. به هر حال دول کوچک و بزرگ شمال اندلس نیرویی بود که اروپا ایجاد کرد و بویژه اراگون و قشتاله عامل اصلی تحرکات در ایبری شدند.

ط: آغاز جنگ های صلیبی و بازپس گیری موفق اندلس

جنگ های صلیبی در واقع از شمال اندلس و فقط با نیت استرداد اندلس شروع شد زیرا پاپ در سخنرانی خود گفت جنگ صلیبی اندلس مهمتر از جنگ در جاهای دیگر است و مسیحیان این حرف او را تا آخر اجرا کردند تا همه اندلس را از همه مسلمانان گرفتند و با استمرار صلیبی در شرق و قلب شرق بیت المقدس مدیترانه را بار دیگر دریای رومی نامیدند و قدرت اسلامی و به تبع یهودیان را از آن جا بیرون کردند و محیطی کاملاً مسیحی ساختند. جنگ های استرداد از سقوط طلیطله که قلب اندلس بود شروع شد و تا سقوط غرناطه که ته اندلس بود ادامه پیدا کرد. و با تقدیم کلید شهر غرناطه بوسیله بو عبدیل که به تحقیر در تابلویی نقاش اروپایی لحظه تحقیر امیز تسلیم کلید شهر غرناطه پایتخت بسیار باشکوه بنی احمر به فردیناند و ایزابلا را به تصویر کشیده است. نویسنده در کتاب تاریخ تحلیلی اندلس و علل سقوط اندلس با رسم نموداری خطی مراحل سقوط اندلس را با ذکر تعداد شهرهای ساقط شده و تاریخ سقوط به تصویر کشیده است. حقصیان خیلی تلاش کردند که از سقوط بلنسیه که سقوط ان اندلس را در نوک قله سقوط قرارداد جلوگیری کنند. عالم شیعی ابن ابار در قصیده بلند سینینه خطاب به المستنصر حفصی دومین خلیفه دولت حفصیان سرود:

ادرک بخیلک خیل الله اندلسا

اما کمک دریایی نظامی و اذوقه حفصیان به جایی نرسید و بلنسیه سقوط کرد و در مقاله نظریه ابن ابار و سقوط اندلس مولف نظریه ابن ابار که کشمکش سیاسی تشیع و تسنن را حذف ناجوانمردانه تشیع از اندلس از عصر امویان شروع شده بود را عامل سقوط اندلس دانسته است. به هر شکل جنگ صلیبی در اندلس به نتیجه مطلوب رسید و استرداد کامل ایبری انجام شد و از این استرداد دو امپراطوری پرتغال و اسپانیا شکل گرفت که ماموریت ان ها براندازی قدرت اسلامی در سراسر جهان و برهم زدن جهان اسلام بود و این را از براندازی حفصیان شروع کردند. بدین سان پس از استرداد دول مسیحی شمال اندلس و صلیبی اروپا همسایه حفصیان شدند و خود را برای سقوط حفصیان آماده کردند و جنگ صلیبی مهمترین عامل بیرونی سقوط حفصیان شد.

ظ: تاسیس امپراطوری پرتغال و تاسیس امپراطوری اسپانیا – تاسیس دولت استشرافی پرتغال

تاسیس امپراطوری پرتغال و تاسیس امپراطوری اسپانیا مهمترین تحول در گردش قدرت در اسپانیا و پایان ملوک الطوائف در ایبری و آغاز انتقال کامل قدرت در ایبری از اسلام به مسیحیت و ختم موفق جنگ های صلیبی و آغاز دور تازه ای از تاریخ جهان است مولف در مقاله و کتاب نگارش تاریخ جهان براساس تاریخ پرتغال و اسپانیا به این ماموریت پاپ و کلیسا و صلیب به پرتغال و اسپانیا اشاره کرده است که انها مامور نگارش تاریخ جهان براساس منافع تجارت مراکنتالیستی اروپا شدند. این دو امپراطوری همه مدیترانه و همه تحرکات سیاسی اقتصادی ان را کنترل کردند و تجارت جهانی در اب های مدیترانه و اقیانوس هند و خلیج فارس را از تجارت عربی – اسلامی – ایرانی به تجارت پرتغالی – اروپایی تبدیل ساختند. و حفصیان در زمینه قدرت تجاری ان ها گم و کمرنگ و ضعیف شدند. تاسیس دولت استشرافی پرتغال و اسپانیا از عوامل اصلی پس رفت قدرت اسلامی در مدیترانه غربی و حقصیان است. این اصطلاح دولت استشرافی ساخت مولف است و نوعی دولت است که با برنامه ریزی بلند مدت و هدفمند سران و روشنفکران و علمای مسیحی دولت پرتغال در اندلس تاسیس شد انجام این اهداف گویا هنوز وجود دارد.

ص: پیدایش امریکا و ضعف اقتصاد جهانی دول اسلامی و قدرت اروپا و تاسیس ابر قدرت اسپانیا

خبر از قاره جدید را به چند متن اسلامی به رصد منجمان مسلمان از جمله خواجه نصیرالدین طوسی نسبت داده اند. پیدایش امریکا توازن قدرت در مدیترانه و اقیانوس اطلس را به هم زد. کشف قاره جدید را به چند مسلمان

پرتغالی که از سواحل لیسبون (لشبونه) وارد دریای ظلمات اقیانوس اطلس شدند و نشانه هایی از قاره جدید که امریکا بود را گزارش کردند منسوب کرده اند مغرورین افرادی شجاع بودند که به همین نام معروف شدند و دل به دریایی که انتهای آن معلوم نبود زدند. اما این آغاز تزلزل قدرت اسلامی در حوزه مدیترانه بود زیرا با پیدایش چند قدرت جهانی در مدیترانه و توسعه قدرت آن ها تا کرانه های اطلس مواجه شد .. توجه پرتغال و اسپانیا به قاره جدید در ۱۴۹۲ پیدایش قاره جدید باعث تحرک پرتغال و اسپانیا شد و بر قدرت امپراطوری آن ها بسیار افزود و کفه قدرت در مدیترانه را چنان به نفع آن ها تغییر داد که قدرت های اسلامی در حوزه مغرب در حاشیه قدرت اروپا و قاره جدید قرار گرفتند و این روند پس از سقوط حفصیان ادامه یافت و با اعلام رسمی وجود امریکا در ۱۷۸۳ میلادی که طبق معاهده پاریس به رسمیت شناخته شد . تاثیر بخشی قدرت قاره جدید اروپای جدیدی را شکل داد و باعث توسعه کمی و کیفی قدرت اروپا شد و توسعه ای که مدیترانه را گرفت و قدرت های اسلامی مدیترانه پس از حفصیان و بنی مرین را که در کشف قدرت جدید در قاره جدید سهمی نداشتند در انزوای سیاسی قرار داد و امریکا هم یکی از دول موثر در اطلس - مدیترانه غربی شد . قلم تاریخننگاری جهان در اختیار پاریس و پرتغال و اسپانیا قرار گرفت بدین سان روند توسعه قدرت جدید در امریکا نشان داد که پرتغال و اسپانیا که ضربه نهایی سقوط حفصیان را زد از توسعه قدرت در فضای جدید امریکا تاثیر بسیار در پیدایش ابر قدرت اسپانیا در مرزهای ابی حفصیان داشت ابر قدرتی که سرانجام حفصیان را مجروح و ناتوان و مستاصل ساخت.

ض: کشف اسرار دریایی اسلامی

نیروهای اسلامی با فتح افریقای می دانستند حضور در مغرب و افریقای و اندلس محتاج ناوگان دریایی بسیار قوی است . قرن ها تجارت بین شرق و غرب دنیا را ناوگان قدرتمند ایرانی عربی اسلامی تامین می کرد و تجارت جهانی در اختیار مسلمانان بود از اغالبه و فاطمیان و مرابطین و بویژه موحدین دوران توسعه دریانوردی اسلامی و ایرانی است که تجارت بسیاری با خود داشت . دول اروپایی با کشف اسرار دریایی مسلمانان به تدریج وارد ناوگان تجاری مدیترانه و اقیانوس هند و خلیج فارس شدند . مقالات بسیاری در مورد حضور راهنمایان عرب در نخستین اکتشافات ناوگان اروپا وجود دارد به هر حال یکی از عواملی که سقوط حفصیان رانزدیک کرد پیدایش ناوگان دریایی قدرتمند دول اروپایی و دول شمال اندلس است . نیروی دریایی این دول در مدیترانه غربی بارها نیروی دریایی حفصیان را که فقط بخشی از ناوگان موحدین در بجایه و تونس و قسنطنیه را به ارث بردند شکست دادند و قدرت دولت دریایی حفصیان را محدود ساختند . شکست اقتصاد داخلی ممالیک و هرچ و مرج اقتصاد و گرانی و قحطی و غارت و احتکار و فساد دربار و اداری و تبعات آن را به صورت روزشمار چند مصدر معاصر ممالیک ثبت کرده اند .

ش: شکست دولت ممالیک (۹۳۳-۶۵۸) در اقتصاد و مسایل اجتماعی

دولت ممالیک نقش واسطه در اقتصاد برای دول اسلامی بویژه دولت های مغربی و اندلسی را بعهدده داشت و تجارت آن ها از مدیترانه تا اقیانوس هند را تضمین می کرد . فروپاشی اقتصادی ممالیک در بیشترین حد قابل تصور که در گزارش های مقریزی و در کتاب اغاثه الامه آمده است . ممالیک در کمک به اندلس در حال سقوط هم بودند غنی بالله محمد پنجم شاه بنی احمر ۷۶۳ روابط دوستی با ممالیک داشت . روابط ممالیک با دول شرقی و جنگ با دولت ایلخانی و سیستم تشکیلات ممالیک در سلطنت غلامان و رفتار سیاسی آن ها در نمونه ظهور و سقوط بیبرس مشهود است و هجوم پرتغال به تجارت اقیانوس هند ممالیک را که هم پیمان حفصیان بودند ضعیف ساخت و آن ها را از صحنه قدرت در هند و مدیترانه به عقب راند و حفصیان که در ابتدای پیدایش از حمایت ممالیک برخوردار بودند و از آن ها کسب قدرت و رسمیت می کردند تکیه گاه سیاسی اقتصادی خود در مدیترانه را از دست دادند. و زمینه های هجوم صلیبی به تونس فراهم شد . شکست سیاسی اقتصادی ممالیک شکست حفصیان بود . بحران های

اجتماعی مانند حجاب و تشبه به اروپا که خیابان های قاهره را صحنه جنگ داخلی مأمورین مالیات و مردم ساخت .

س: سلطه پرتغال و اسپانیا بر راه دریایی ابریشم

مهمترین دلیل فروپاشی جهان اسلام از بین رفتن و خاموش شدن قلب اقتصادی آن را ه دریایی ابریشم است . مولف در مقاله تبادل بین ملل عرب ایرانی رومی یونانی ایبری و چینی در راه دریایی ابریشم که در کنفرانس بین المللی راه دریایی ابریشم در پایتخت باستانی چین کانتون در نوامبر ۲۰۰۹ در مرکز تحقیقات راه دریایی ابریشم در شهر قوانزو چین برگزار شد اهمیت این راه دریایی را در برقراری **مدل صلح چینی** که لازمه زنده بودن اقتصاد جهان اسلام است بیان کرده است . کشف جغرافیایی دماغه امید نیک و دور زدن قاره افریقا اهمیت استراتژیک جبل الطارق و اندلس و مغرب برای اروپا کم رنگ شد و پرتغال راه اقتصادی جدیدی را جایگزین راه دریایی ابریشم نمود که باعث ورشکستگی اقتصاد دول اسلامی مدیترانه شد .

ح : ضعیف شدن مراسم حج گزاری از غرب اسلامی :

حج سفری معنوی و نوعی توریسم معنوی است که باعث توسعه پایدار فرد و اجتماع است . با افزایش حرکت استرداد استقبال از حج در اندلس کاهش یافت و علمای غرب اسلامی فتوا به وجوب حج پیش از جهاد دادند . اختلاف در تقدم جهاد بر حج و صرف هزینه حج برای جنگ در اندلس برای جلوگیری از سقوط آن در کتب فقهی اندلسی هست و به عرصه وقف کشید و وقف نظامی در اندلس شکل گرفت و مواردی هست که افراد اموال خود را صرف ساخت اسلحه و مهمات کردند . به هر شکل فرهنگ دینی جامعه اندلسی با کاهش حج پایین آمده بود و اندلسی ها که بواسطه کشتی های حفصیان به حج میرفتند و از حمایت مالیات بر خوردار بودند این پشتیبانی را از دست دادند و جریان حج در جهان اسلام کاهش قابل ملاحظه پیدا کرد و ناامنی راه ها بر اثر هجوم قبایل عرب حج گزاری حفصیان که هرساله موكب عظیمی داشتند را نیز مختل کرد . و ارتباطات شرقی دولت حفصیان را تضعیف نمود .

چ: رقابت دول جانشین موحدین اشغال متعدد تونس بوسیله بنی مرین

مهمترین عامل زمینه ساز سقوط حفصیان اختلاف سیاسی اقتصادی و فرهنگی بین دول وارث امپراطوری موحدین است که بوسیله دول مسیحی شمال اندلس اراگون و قشتاله هدایت و تحریک می شد . قشتاله خود را متحد بنی مرین معرفی کرده بود و اراگون خود را متحد بنی حفص می دانست . تنها دولت قدرتمند از وارثان موحدین حفصیان و مرینی است . دولت مرینی بارها بخشی از متصرفات حفصیان را گرفت و تا مغرب اوسط پیش رفت و سرزمین بنی عبدالوادمحمد حفصیان را تصرف کرد و بارها تونس را اشغال کرد جنگ دائم بین حفصیان و همسایگان مسلمان آنها را تضعیف نمود بویژه جنگ با بنی مرین و بویژه اشغالگری ابوالحسن مرینی بزرگترین امیر بنی مرین که با اشغال تونس ضربه هولناکی به ثبات قدرت در تونس وارد ساخت و فقط در این اشغال او چهارصد صنعتگر ماهر و عالم و دانشمند تونسی که ابوالحسن با خود از تونس به مراکش می برد در دریا غرق شدند . بنی مرین از قدرت دولت حفصیان کاستند . بنی مرین در ۷۴۷-۷۵۲-۷۵۸ - افریقیه را تصرف کردند برخی از آن ها اشکارا به امپراطوری پرتغال پیوستند و مزدور سیاسی آن ها شدند و باعث تضعیف جبهه اسلامی شدند مانند محمد وطاسی پرتغالی که در اختیار قدرت دریایی پرتغال بود . دولت وطاسی متحد دولت پرتغال علیه منافع حفصیان در مغرب اوسط بود

ع: دزدان دریایی - دزدی دریایی - قرصه البحر

تاریخنگاری مغرب و اندلس دچار اختلاف شدید در اتهام دزدی دریایی است و همه دول یکدیگر را به در اختیار داشتن مخفیانه دزدی دریای محکوم کرده اند ، منابع غربی رسماً خیرالدین بارباروسا سردار عثمانی فعال در مدیترانه غربی را ذرد دریایی معرفی کرده اند . به هر شکل دزدان دریایی در مدیترانه غربی فعال بودند و سواحل تونس در معرض تهدید دائم آنها بود . و بخشی از هزینه ناوگان حفصیان صرف مقابله با آن ها شد . ده ها مورد دزدی دریایی که بسیاری از معاملات تجاری دولت حفصیان با دول اروپایی را مختل می ساخت در متون تاریخ حفصیان ذکر شده

است .

غ: شدت گرفتن رقابت دولت عثمانی و دولت های اروپایی در مدیترانه غربی

روندی که از آغاز دولت حفصی هم وجود داشت یعنی توطئه و خیانت و کمک از قدرت خارجی برای بدست گرفتن قدرت در سده آخر حفصیان بسیار شدت گرفت و موجب سقوط نهایی آن ها شد . در آغاز این سده نصاری تحركات زیادی در سواحل مدیترانه غربی شروع کردند. طرابلس و بجایه را در ۹۱۴ و ۹۱۵ هجری اشغال کردند. رقابت ترک ها و نصاری برای تصرف شهرهای ساحلی شدت گرفت و تا زمان نخستین اشغال تونس توسط خیرالدین بارباروسا، سردار عثمانی، چهار سلطان حفصی از ۸۹۳ ه تا ۹۴۱ ه حکومت کردند. سراسر دوران هفده ساله حکومت احمد معروف به حمیده، تونس دستخوش رقابت نصاری (دولت قشتاله) و ترک ها و غارت اعراب بود، تا سرانجام در سال ۹۷۷ ه مردم تونس بعد از سال ها مقاومت در برابر ترک ها و نصاری در حالی که شهر کاملاً بی دفاع بود، درهای شهر را بروی علی پاشا گشودند. ترک ها سائر شهرهای تونس را در اختیار گرفتند و سلطان احمد در سال ۹۸۰ ه پیشنهاد ذلت بار کمک سردار مسیحی را رد کرد و به پا لرمو گریخت و در آنجا مرد. برادر او محمد بن حسن آخرین حاکم حفصی با حمایت نصاری وارد شهر شد، و شهر بین نصاری و مسلمین تقسیم شد. مهاجمان نصاری اقدام به انجام هر گونه بی حرمتی نسبت به مساجد و اماکن اسلامی و... کردند؛ تا آنکه ترک ها که جبهه قدرتمندی را در قیروان گشوده بودند طی یک حرکت مردمی به رهبری شیوخ متصوفه و سرداران نظامی سلطان سلیم عثمانی چون علی پاشا و سنان پاشا، حمله گسترده ای را به تونس آغاز کردند که به تصرف تونس و اخراج نصاری از آنجا انجامید و بدینسان سرزمین حفصیان به قیمت ویرانی و قتل عام هزاران نفر، جزو متصرفات دولت عثمانی قرار گرفت و دولت حفصی به سال ۹۸۲ ه منقرض شد.

۴- علل داخلی سقوط حفصیان**۱- علل داخلی تزلزل در حاکمیت داخلی دولت حفصیان وضعف سلاطین، فتنه داخلی و کودتا**

دولت حفصی در شهر تونس مستقر بود اما شاهزادگان و خاندان سلطنتی که همواره در حال نزاع بر سر سلطنت و حکومت بودند در شهرهای بزرگ مدعی قدرت بودند. از همان آغاز خلافت المستنصر با شورش برادرش روبرو شد که به غرناطه پیوست در کتاب دولت حفصیان مولف نارامی داخلی عصر هر خلیفه حفصی را ذکر کرده است تا آخرین آن ها که حسن و احمد حفصی که پدرش حسن را به خاطر کمک از اسپانیا گردن زد . ابو حفص عمر (۶۹۴-۶۸۳) یکی از ادوار پراکندگی قدرت در دولت حفصیان است که تا سقوط به همین منوال بود. همکاری با دول مسیحی و اعراب شورشی و دول مسلمان همسایه برای کودتا علیه دولت مرکزی تا آخرین روز دولت حفصیان رویه ثابت مسیر قدرت در عهد حفصیان است و گردش قدرت همواره بازور و جنگ و خیانت و توطئه خارجی همراه بوده است و این وضع تزلزل دائمی دولت حفصی را به همراه داشت به طوری که شهرهای ساحلی آن بر احتی غارت میشد و دولت حفصیان و پایتخت های آن بارها بوسیله دولت مرینی اشغال شد و سرانجام بین عثمانی و اسپانیا دو پاره شد و سقوط کرد .

ب- بیماری فراگیر - مرگ یک سلطان حفصیان در اثر اپیدمی طاعون و وبا

دوران حکومت آنها که با طاعون های فراگیر در حد فاصل سال های ۸۲۷ ه تا ۹۰۰ ه و موجی از مرگ و میر و قحط و غلای عام همراه بود و دولت حفصی را زمین گیر کرد. سلطان عثمان حفصی در سال ۹۰۰ ه در اثر طاعون درگذشت. در العبر، ج ۱۲، ص ۹۵۱، طاعون سال ۸۴۹ ه قابل ذکر است؛ در اتحاف، ۲۳۷، طاعون سال ۸۲۷ ه؛ در الدولتین، ۱۴۱، ۱۴۷، و وبا ی سال ۷۵۷ ه و قحطی سال ۸۶۲ ه آمده است و اتحاف، ص ۲۳۹، طاعون ۸۹۹ ه را ذکر کرده است .

ج- علل اقتصادی دخالت دولت حفصیان در تجارت داخلی و خارجی - مالیات های کمر شکن

پراکندگی جمعیت در آفریقه به حدی است که برخی از گروه های جمعیتی از پرداخت مالیات خودداری می کردند مانند اعراب و شیوخ محلی بلاد زاب و جرید که مناطق پر رونق و حاصل خیز آفریقه بود. این وضعیت در مورد همه دول مغرب و اندلس و جود داشت و چنانکه در دو کتاب تاریخ تحلیلی مغرب و اندلس مولف آورده است برخورد و اختلاف در مورد اخذ مالیات علت مشترک و ثابت تضعیف و سقوط این دول است. در مورد دولت حفصیان هم مالیات های نامشروع و سنگین صدق می کند. بنابر اسنادی برخی سلاطین حفصی خود شخصا در امور تجاری دخالت داشتند.

ذ - شورش فراگیر اعراب، شیخ نشین ها و روسای محلی - تعبیر به عقرب از عرب

منابع دوره حفصیان از اعراب بادیه که دائم در تهاجم و غارت بودند و دول را مستاصل می کردند و در نظم دولتی وارد نمیشدند با عنوان عقرب یاد کرده اند و نیش همین عقارب دولت چهارصد ساله حفصیان را کشت. مسئله عرب در همه ادوار دول مغرب مشکل ساز است اعراب بیابانگرد بادیه حاضر به شهری شدن نبودند و دوست داشتند با غارتگری زندگی کنند و سنت عربی غارت را حفظ کنند این شیوه گاهی اوقات باعث تغییرات گسترده سیاسی اجتماعی و حتی تغییر رژیم ها می شد. عملکرد اعراب هلالی و بنی رباح در آفریقه از این نوع است. دولت حفصی نیز با شورش فراگیر اعراب مواجه شد آنان اکثر شهرها را بدست غارت سپردند و حسن، سلطان حفصی را مجبور به پرداخت ۶۰۰ هزار دینار باج کردند که بنیه مالی دولت حفصی را از بین برد. سرانجام اعراب تونس را اشغال و غارت کردند و حسن ناگزیر فرار از تونس شد اما هشت سال بعد با کمک شارل پنجم شاه، به تونس بازگشت. پسر او احمد از شورش اعراب که همچنان به غارت و تباهی مشغول بودند، رنج می برد و با خزانه خالی کاری از دست او ساخته نبود. پس با فتوای جهاد علمای دینی بر علیه اعراب، سپاه خاصی به نام زمزمیه جهت سرکوب آنها تشکیل داد. و انارشی و هژمونی عرب به هژمونی غرب مسیحی کمک کرد تا دولت حفصیان در برابر هجوم امپراطوری ها از پای در آمد. شیخ نشین های بلاد جرید و قدرت طلبی آنها از عوامل تضعیف حفصیان است.

و- اختلاف در مدیریت جهاد به دلیل همکاری برخی سران با نصاری

تهاجم نصاری و خلافت عثمانی و همسایگان غربی و شرقی به مرزهای حفصیان وضعیت دشواری برای تصمیم گیری در مورد صلح و جنگ ایجاد می کرد با توطئه های بعد از ان در آخرین ایام خلافت حفصی در گردابی از فتنه های داخلی و تهاجم خارجی دول اروپائی و دزدان دریائی وابسته به آنها و شورش اعراب گرفتار آمده بود. آخرین خلفا حفصی مجبور به اتخاذ کمک خارجی می شدند و این مطلب آتش اختلاف داخلی را روشن می ساخت از جمله دعوت حسن از نصاری موحی از اختلاف بین بزرگان حفصی و مردم که با حمایت رهبران صوفی، پرچم جنگ و مقاومت در برابر نصاری را برافراشته بودند، پدید آورد. از سوی دیگر، احمد پسر حسن والی عتاب نیز، به دلیل مخالفت با عملکرد پدرش در همکاری با نصاری، تونس را اشغال کرد و حسن را دستگیر و به خواسته گروه زیادی از مردم که خواستار اعدام او بودند، گردن نهاد. و مقاومت خونین مردم تونس برای جلوگیری از سقوط تونس به این صورت شکل گرفت. و پس از این که تونس در عهد حسن احمد و برادر او محمد که یک بار با اسپانیا و هم زمان متوسل به خلافت عثمانی می شدند، دست بدست شد سرانجام در عهد محمد بن حسن حفصی در ۱۵۷۶/۹۸۱ به علت این وضعیت مستاصل شدند و سلسله حفصیان سقوط کرد.

ز - دور شدن از عقاید موحدین و طمع مسیحیان به تنصیر

عقیده موحدین اعتقاد به مهدی غایب و مهدویت بود ولی مامون موحدی از ان برگشتند و مهدویت را انکار کردند و در دوره حفصیان با اینکه شعار رسمی حفصیان برای کسب مشروعیت و اعلام جانشینی موحدان تبلیغ حدیث " افضل اعمال انتظار الفرج " بود که ابوزکریا بنیانگذار حفصیان بیان کرد و در مسکوکات ان ها شعار مهدویت باقی ماند اما برخی سلاطین ان ها بویژه از سده چهارم حکومت ان ها دوست داشتند به ان ها شاه بگویند تا خلیفه و امام القاب دینی را در مکاتبات شاهان مسیحی برای ان ها به کار می بردند در مکاتبات قشتاله و اراگون با ان ها از واژه شاه استفاده شده است و بنای مخالفت با موحدان گذاشتند و ان ها را از صحنه قدرت کنار گذاشتند و لذا تشکیلات اداری سنتی ان ها ضعیف شد.

مکاتبات فراوانی بین آنها و دول اروپایی وجود دارد که تسامح امیز است و اجازه ساخت کلیسا و استفاده و خرید و فروش مشروب به آنها می دادند که البته مخالفت متعصب جامعه حفصی نمی گذاشت محقق شود. اما مسیحیان را به طمع انداخت که تونس را پایگاه مسیحیت کنند و لول مبلغ و پیشوای بزرگ مسیحی به تونس چندین بار برای بررسی این کار سفر کرد و اقداماتی انجام داد ولی شکست خورد و کشته شد. اما این تسامح زمینه دائم تشنج بین مردم و فقها و دولت حفصیان شد و ریشه های مردمی آن ها را تضعیف کرد و از زمینه های سقوط آن ها شد. چند شهرک مسیحی و انبوه یهود در تونس عهد حفصیان به سر می بردند و مستنصر نیروی محافظ هزار نفره از مزدوران مسیحی داشت و برخی سرداران او چون قائد نبیل مسیحی بودند.

ک - علت اداری سقوط انتخاب سه پایتخت قیروان، تونس و بجایه

حفصیان تنها دولت سه پایتختی جهان اسلام است که با وجود سه پایتخت حدود چهارصدسال عمر کرد. بجایه پایتخت حفصیان در مغرب اوسط بود و تونس و قیروان در مغرب ادنی بود. قیروان اندکی پایتخت حفصیان بود و حفصیان با تونس شناخته شدند مولف در مقاله شهرسازی تونس به موفقیت حفصیان در پایتخت گزینی اشاره کرده است. این پایتخت گزینی دو سویه بود هم ثمرات مفید داشت و هم مضر بود و باعث پراکندگی قدرت شد در تحت پوشش حفصیان هم فقها و علمای بسیار سنتی و به اصطلاح راست افراطی بودند و هم علمای تندرو و پیشرو و روشنفکر که در تونس جمع شدند مانند ابن زیتون که از فقیه و از کارگزاران دولت حفصی بود و سفیر مستنصر در ملاقات با لویی نهم بود و دیدگاه های نو فقهی داشت در جنگ صلیبی هشتم که مقاله مولف با همین نام است دودستگی علما و فقها و سیاستمداران حفصی روشن شد. این علما که برخی به صلح و برخی به جنگ فتوا دادند پراکندگی آن ها به حسب شهر تونس و قیروان و بجایه بود و جریه خارجی را هم باید اضافه کرد که خود دولتی مستقل در دل دولت حفصیان بود تسامح فدرالی حفصیان در اداره امور و اتخاذ چند پایتخت مطامع خاندان و شاه زاده های حفصیان را تامین می کرد. انتقال پایتخت به تونس هم خوب بود برای رونق روابط اقتصادی با اروپا و هم بد بود به دلیل این که تونس بیشتر در معرض هجوم نظامی اروپا قرار گرفت و تصرف آن به منزله حاکمیت بر کل آفریقه بود و لذا جنگ صلیبی هشتم با اشغال تونس رقم خورد. تونس این وضع دو گانه را تا پایان خلافت حفصیان داشت و سرانجام اسپانیا و خلافت عثمانی بارها به راحتی تونس را اشغال کردند و سیاست فدرالی حفصیان و پراکندگی قدرت مرکزی مانع از اتخاذ تصمیم درست در برابر هجوم خارجی بود و این پراکندگی و پارگی در پایتخت خود زمینه سقوط حفصیان شد. حاکم حفصیان در تونس هیچگاه نتوانست بر همه قلمرو حفصیان حکومت کند.

ل: استقلال طلبی برخی نقاط مانند جریه و بلاد جریه

شورش و استقلال طلبی در آفریقه دوره حفصیان بویژه در اواخر آن ها بین اعراب و شیوخ محلی و بربر افزایش یافت. البته برخی از فرق از آغاز مستقل از دولت حفصیان بودند. خوارج اباضیه سیاست رسمی دولت حفصیان را پذیرفتند اما استقلال خود در امور اساسی در آموزش و مذهب و مراسم و مناسک و اقتصاد حفظ کردند و دولتی در دل دولت حفصیان بودند. شیوخ محلی که مناطق ثروت خیز را در اختیار داشتند و اعراب و برخی قبایل بربر مانند اعراب بنی سلیم و زغبخ و بنی ریاح و بنومکی همواره در هر فرصتی ادعای استقلال داشتند.

بحث و گفتگو و دست آورد:

سامانه سرزمینی ژئوپلیتیکی و ژئو اکونومیکی آفریقه در وضعیت بحران بین المللی و اضطراب داخلی به حفصیان رسید و محققان دیدگاه های متفاوتی در مورد حفصیان دارند. صرف نظر از علل عمومی سقوط دول می توان از علل خاص در سقوط حفصیان یاد کرد و این علت ها از علل عمومی بیشتر است و بر استقلال و ماهیت این دولت است آنها همانطور که تمدن مستقلی ایجاد کردند سیاست مشخصی داشتند که علل ظهور و سقوط خاص دارد مانند پیدایش سه امپراطوری

اسپانیا و پرتغال و خلافت عثمانی در عهد آن ها است . دنیای حفصیان دنیایی خاص است . و این پژوهش نتیجه تحقیقات پیشین مولف است به علل خاص و زمینه های ویژه سقوط آن ها پرداخته است . دولت حفصیان دولتی متفاوت از دول دیگر در ظهور سقوط و توسعه است . و درمقایسه دولت ها در علم دولت اسلامی بسیار حایز اهمیت است . مصادر بررسی آنها به عربی است و بوسیله مورخان دولتی نوشته شده است و مولف دو مورد از آن ها را ترجمه و تحقیق نموده است . روابط این دولت و هویت آن بسیار پیچیده است .

نتیجه:

چنانکه ملاحظه شد حفصیان در بستر ناپایدار داخلی و خارجی در مدیترانه غربی و شرقی که در گیر دو هژمونی بین المللی صلیبی و مغول بود تاسیس شد. و علی رغم تهدید و اضطراب دائم چهار صد سال پایید . و نشان داد دولت های اروپایی همواره مترصد هژمونی به شرق هستند .

منابع

- شهیدی پاک محمد رضا، تاریخ تحلیلی اندلس ، المصطفی قم ۱۳۸۹.
- شهیدی پاک محمد رضا، تاریخ تحلیلی مغرب ، المصطفی قم ۱۳۸۹.
- شهیدی پاک محمد رضا ، مدخل تاریخ غرب اسلامی ، المصطفی قم ۱۳۸۹.
- شهیدی پاک محمد رضا، تاریخ تشکیلات در اسلام، المصطفی قم ۱۳۹۲.
- شهیدی پاک محمد رضا ، مطالعه تحلیلی فرهنگ و تمدن اسلامی در اندلس مغرب و افریقه ، علویون قم ۱۳۸۹.
- شهیدی پاک محمد رضا ، المعجب فی تلخیص اخبار المغرب ، ، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه قم ۱۳۸۹.
- شهیدی پاک محمد رضا ، گردش قدرت در اندلس سرای کتاب قم ۱۳۹۷.
- شهیدی پاک محمد رضا ، فرهنگ و تمدن اسلامی در عهد حفصیان علویون قم ۱۳۹۵.
- شهیدی پاک محمد رضا ، دولت حفصیان قم ۱۳۹۹
- شهیدی پاک محمد رضا ، تاریخ سیاسی اجتماعی حفصیان؟، علل سقوط ، عولامل بقا ، قم ۱۳۹۹.
- شهیدی پاک محمد رضا ، تاریخ سیاسی اجتماعی اندلس سرای کتاب قم ۱۳۹۹.
- شهیدی پاک محمد رضا ، روابط خارجی دولت حفصیان سرای کتاب ۱۳۹۷.
- شهیدی پاک محمد رضا ، تحولات فلسفی کلامی عهد حفصیان مجله تاریخ اسلام ۱۳۸۲.
- شهیدی پاک محمد رضا ، نظریه ابن ابار در مورد سقوط اندلس ، ۱۳۹۷.
- شهیدی پاک محمد رضا ، جنگ صلیبی هشتم مجله تاریخ اسلام ۱۳۸۱.
- شهیدی پاک محمد رضا علل واقعی سقوط اندلس ، مجله انجمن ایرانی تاریخ اسلام ، ۱۳۸۴.

causal collapse of Hafsids state**Abstract**

Africa, the birthplace and fall of the long life Hafsi ds dynasty on Earth, has been of geopolitical and geoeconomic importance. The rotation of power in there is associated with the rise and fall of history. The ancient period was the turning point of power in Rome and Iran, and in the Middle Ages was the place of movement of several Islamic states, including the rise and fall of the Hafsids state, which is important in many ways. The modern era is the scene of conflict between empires and now superpowers. The name of this region is tied to the Hafsids government, a key embankment of the western Mediterranean for Islamic power, because it marked the last stage of Islamic civilization. The main hypothesis of the research is that the main causes of the long-standing Hafsids state are the war of the powers that be, which sought to establish an empire, along with the lack of popular solidarity, Other sub-factors of decay are arranged in a set of internal causes and external causes. Gradually, the combination of these causes together provided the grounds for the fall of the Hafsiads state . External causes go back to the power vacuum in the Western Mediterranean and the loss of the strategic Strait of Tariq. Marinds state in 869 AH, and the fall of Granada in 898 AH lost their power to penetrate the strait. Another external reason is the beginning and intensification of competition between the Ottoman government and European governments in the Western Mediterranean, The Ottoman caliph and government, which ruled the western Mediterranean, established a naval base off the coast of Ifriqyah to protect its interests in the Mediterranean, capturing important ports such as Tunisia in 857 AH and Algeria in 920 AH. Following the eventual collapse of Andalusia, the three great empires of Portugal and Spain were formed, competing with the Ottoman Empire in the Mediterranean. The Christians started many movements on the western Mediterranean coasts and occupied Tripoli and Bijaya in 914 and 915 AH. The rivalry between the Turks and the Christians for the conquest of the coastal cities intensified. The emergence of a new sovereignty on the world map coincided with the discovery of the Americas at the beginning of the tenth century, Among the internal causes of instability in the internal sovereignty of the Hafsids government are the weakness of the kings who ruled the four Hafsids king from 893 AH to 941 AH until the first occupation of Tunisia by the Ottoman general Khair al-Din Bar Barusa. Pervasive diseases are among the internal causes that have plagued all of the Mediterranean, especially Ifriqyah . The last period of the Hafsids rule was accompanied by widespread plagues between the years 827 AH and 900 AH, and a wave of death, famine, and general famine, and toppled the Hafsids government. King Osman Hafsi died in the year 900 AH due to the plague. One of the important internal causes is the Arab anarchist factor, After the rule of Uthman, Hafsids king intensified and his successor, Abu Abdullah Hassan ibn Muhammad, was justified by a widespread Arab revolt in 932 AH. Among the economic reasons is the involvement of the Hafsids government in domestic and foreign trade and back-breaking taxes, In those days, the Hafsids caliphate was caught in a whirlwind of internal sedition and foreign aggression by European states and their affiliated pirates. In particular, Hassan's invitation

to the Christians sparked a wave of differences between the Hafsi elders and the people, who, with the support of Sufids leaders, raised the banner of war and resistance against the Christians. On the other hand, Ahmed, the son of Hassan, the governor of Anaabah city , occupied Tunisia because of his father's opposition to his cooperation with the Christians, and arrested Hassan and beheaded him at the request of a large group of people who wanted him executed. The tendency to convert to Christianity and to turn away from the beliefs of the monotheists and the greed of the Christians to punish the Hafsian government are the grounds for the fall. In short, the betrayal of the Moroccan force, which was as big as the conspiracy of the Christians and the Jews, should not be ignored in the fall of Hafsids, Ahmed suffered from the Arab uprising, which was still looting and destruction, and he did not do anything with an empty treasury. Eventually, the power vacuum in Tunisia led to the Ottoman Assyrian government's efforts to occupy Tunisia. The present study rewrites the author's research on the Hafsids government and the causes of their collapse. The differences were eye-opening from each other, but the two alternately beat Tunisia and became so weak that it fell into the hands of the Ottomans.

Keywords:

Hafsians, External and Internal Causes of the Fall, Arabs, Ottomans, European Crusaders, Gibraltar , Jewish betrayal